

شاخص‌های مکان‌یابی بهینه فضایی برای مراکز نگهداری افراد خاص و اثرهای آن در کاهش آسیب‌های اجتماعی*

محمد صالحی فرد**

چکیده

شهرنشینی لزوماً و به طور مستقیم به کجروی و انحطاط نمی‌انجامد. در عین حال که شهرها بهترین خدمات اجتماعی موجود در هر کشور را در خود جای داده‌اند، بسیاری از معایب اجتماعی را در بطن خود می‌پروراندند. از خودبیگانگی، تنهایی، سازمان‌شکنی و فشارهای روانی که جامعه شهری بر شهروندان خود تحمیل می‌کند باعث افزایش آفسردگی، خودکشی، اعتیاد، پرخاشگری، انحرافات اخلاقی و انواع جرم و جنایت (فرار دختران و پسران یا حتی بزرگسالان و کودکان از خانه) می‌شود و پیامد نهایی موارد یادشده، کاهش امنیت و آسایش خاطر شهروندان چه به لحاظ فردی و چه به لحاظ اجتماعی خواهد بود. بنابراین برای کاهش آسیب‌های اجتماعی شهروندان و افزایش ضریب امنیت و ایمنی در شهر، توجه به راهبردها و چاره‌جویی‌های سودمند و راهکارهایی برای بهینه‌سازی زندگی شهروندان ضروری است.

#: مقاله حاضر، تمرکز اصلی خود را «مکان‌یابی بهینه فضایی» برای مراکز جمع‌آوری و نگهداری افراد خاص قرار داده است. اما مسلماً شاخص‌هایی را که از منظر مدیریت شهری ارائه می‌دهد، منحصر به موضوع دختران فراری نمی‌شود و سایر مراکزی از این دست با حتی بسیار وسیع‌تر از آن را در نیز در بر می‌گیرد. به همین جهت، نگاه تخصصی در زمینه شهرسازی نسبت به نگاه حمایتی در این مقاله، با تأکید بیشتری به چشم می‌خورد.

فصلنامه تأمین اجتماعی

#: عضو هیئت علمی سازمان آموزش و پرورش و پژوهشگر گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری جهاد دانشگاهی مشهد

فرار دختران از کانون خانواده به عنوان یکی از بارزترین معضلات اجتماعی، در تمامی سطوح (روستایی و شهری) و بالاخص در کلان‌شهرهای کشور به شدت رو به افزایش است؛ بنابراین ضرورت دارد تا از طریق اتخاذ تدابیر صحیح و کارآمد و بهره‌گیری از دانش‌های گوناگون مانند جامعه‌شناسی، آسیب‌شناسی اجتماعی، مددکاری اجتماعی، مدیریت و برنامه‌ریزی شهری، روانشناسی رفتاری و... درصدد ارائه راهکارهایی مطلوب برای کاهش و جلوگیری از شیوع مستمر و مسری این پدیده برآییم. یکی از راهکارهایی که می‌تواند در این زمینه تا حدود زیادی مؤثر باشد، احداث و استقرار مراکز جمع‌آوری و نگهداری (موقت یا دائمی) دختران فراری است. اما سؤال مهم این است که این مراکز باید بر مبنای کدام شاخص‌ها به چه تعداد و در چه مناطقی از کلان‌شهرها و شهرهای بزرگ مکان‌یابی فضایی شوند.

می‌دانیم که استقرار هر عنصر شهری در موقعیت فضایی - کالبدی خاصی از سطح شهر، تابع اصول، قواعد و سازوکار خاصی است که در صورت رعایت شدن، به موفقیت و کارایی عملکردی آن عنصر در همان مکان مشخص خواهد انجامید و در غیر این صورت نه تنها سرمایه‌گذاری انجام شده (وقت، هزینه، نیروی انسانی و...) به بهره‌وری مورد انتظار منجر نمی‌شود، بلکه در موارد بسیاری تنش و چالش موجود را نیز گسترش خواهد داد.

در این مقاله که براساس مطالعات میدانی نویسنده در خصوص موضوع مقاله و همچنین بر مبنای روشها، اصول، الگوها و تحلیلهای برنامه شهری و مدیریت شهری تنظیم شده است، تلاش می‌شود با ارائه شناختی جامع از بحث مهم مکان‌یابی بهینه فضایی، شاخص‌ها و عواملی در زمینه مکان‌گزینی اماکن و واحدهای جمع‌آوری و نگهداری دختران فراری ارائه شود تا بتواند به افزایش بهره‌وری و کارایی این مراکز کمک شایانی کند و به صورت مستقیم و غیرمستقیم از آسیب‌های اجتماعی گسترش‌یافته ناشی از این معضل اجتماعی بکاهد.

ابتدا ضمن بیان ضرورت «مکان‌یابی بهینه فضایی مراکز خدمات رسانی شهری» به بحث تأثیر ویژگی‌های شهری مؤثر بر مکان‌یابی فضایی مراکز فوق می‌پردازیم و در ادامه ضمن تعریف نظریه «مکان‌یابی» مراحل مکان‌یابی بهینه مراکز یادشده را بررسی می‌کنیم و به شاخصها، عوامل و معیارهای مؤثر بر مکان‌یابی مراکز جمع‌آوری و نگهداری دختران فراری (شاخص‌هایی چون اصل دسترسی، اصل فاصله، همجواری، اصل آسایش و رفاه عمومی، اصل امکان توسعه فیزیکی مراکز، معیارهای جمعیتی، نظام سلسله مراتبی، استانداردهای فراملی، اصل برآورد هزینه، نحوه معماری و طراحی، اصل جامعیت، امنیت و ایمنی، محیط فیزیک مناسب و...) اشاره می‌کنیم. در پایان نیز، ضمن تجزیه و تحلیلهای مبتنی بر مکان‌یابی مراکز و

اصول مدیریت این مراکز، به بررسی نتایج و پیامدهای مثبت ناشی از استقرار مناسب و مکان‌گزینی صحیح این مراکز در کاهش آسیب‌های اجتماعی می‌پردازیم.

مقدمه

شهر، کانون همهٔ جاذبه‌های اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی است^۱ و بنابراین رشد و توسعهٔ کالبدی، و آن هم به صورت شتابان، شهرهای کشور ریشه در جاذبه‌های فوق دارد (البته رشد جمعیت شهری و نقش مهاجرت در این زمینه برجسته‌تر است).

به هر حال توسعه شتابان و عموماً بدون برنامه‌ریزی و مدیریت شهری در کشور، نتایج و پیامدهای بسیار ناگوار و در برخی موارد غیرقابل بازگشتی به دنبال داشته است. تخریب محیط زیست شهری، افزایش آلودگی‌های صوتی، هوا، منابع آب، افزایش حاشیه‌نشینی و رشد سکونت‌گاه‌های غیررسمی، گسترش فساد، بزهکاریهای اجتماعی و آلودگی‌های روانی و... همه و همه به نوعی بازتاب توسعه نامتوازن و نسنجیده شهرها و به ویژه کلان‌شهرهای کشور هستند. در این میان نابسامانی‌های روحی - روانی شهروندان و سردرگمی و گره‌های کور کلافهای تودرتوی بافت و مورفولوژی شهری و ساختار خدماتی شهرها از سویی و مشکلات اقتصادی - اجتماعی و فرهنگی حاکم بر ساختار خانواده‌ها و شرایط نابسامان اجتماع سکونت‌گاهی از سوی دیگر، زمینه بروز رفتارهای نابهنجار و به دور از عرف پذیرفته‌شده را محقق ساخته است. شهرنشینی اگرچه مستقیماً به کجروی نمی‌انجامد، زندگی شهری به نوعی زمینه‌ساز عوامل کجروی است. شهرها در عین حال که بهترین خدمات اجتماعی موجود در کشور را در خود جای داده‌اند، بسیاری از معایب اجتماعی را نیز در بطن خود می‌پروراند^۲.

بر اساس نظریه‌های کلاسیک از خودبیگانگی، تنهایی، سازمان‌شکنی و فشارهای روانی که جامعه شهری بر شهروندان خود تحمیل می‌کند، باعث افزایش افسردگی، خودکشی، اعتیاد، فرار از خانه، پرخاشگری، انحرافات اخلاقی و انواع جرم و جنایت در جامعه شهری می‌شود^۳ و پیامد نهایی آن نیز کاهش امنیت و آسایش خاطر شهروندان است و البته امنیت فردی و امنیت اجتماعی هر دو به مخاطره خواهد افتاد.

۱. شکوهی، حسین، جغرافیای اجتماعی شهرها (اکولوژی اجتماعی شهرها)، انتشارات ماجد، ۱۳۷۲.
۲. دهقان، مهدی، «شهرنشینی و روند افزایش جرم»، ماهنامه شهرداریها، شماره ۴۱، ص ۲۶.
۳. شکوهی، حسین، دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری (جلد اول)، انتشارات سمت، ۱۳۷۱، ص ۵۱.

امنیت^۱ به معنای برخورداری از راحتی و آسایش و شرایط فارغ از ترس و واهمه است. امنیت مفهومی اجتماعی دارد و کاربرد آن نیز به گونه‌ای مرتبط با شهر، جمع و جامعه معنی پیدا می‌کند. به هر حال امنیت فردی (هرگاه خطرهایی جان افراد را تهدید کند و این خطرها ناشی از شرایط اجتماعی جامعه باشد و نه بی‌احتیاطی و بی‌توجهی‌شان، در این صورت امنیت آنها به خطر افتاده است) و امنیت اجتماعی (هرگاه شرایطی بر جامعه حاکم شود که افراد آن جامعه احساس آسودگی و در امان بودن نکنند، امنیت اجتماعی به خطر افتاده است) در کلان‌شهرها و شهرهای کشور به شدت روبه کاهش است.^۲ البته باید به این نکته نیز توجه کرد که اولاً میزان امنیت در کلان‌شهرها و شهرهای کشور با توجه به شرایط گوناگون حاکم بر ساختارهای پیچیده این شهرها متفاوت است و ثانیاً حتی در سطح هر شهر نیز تفاوت‌های بارزی در مناطق مختلف آن شهر از لحاظ امنیت، نابهنجاریها، نوع نگرش‌ها و ارزش‌ها و... به چشم می‌خورد. اغلب محققانی که در زمینه اکولوژی امراض کار کرده‌اند، معتقدند که بیشتر امراض به ویژه بحرانهای روحی به صورتی نابرابر در سطوح شهری و مناطق داخلی شهرها پراکنده است.^۳

اگرچه در این مقاله قصد نداریم به تجزیه و تحلیل علل فرار دختران از محیط خانواده پردازیم و آن را مورد کنکاش قرار دهیم، این نکته را باید مورد توجه قرار دهیم که به نظر اکولوژیست‌های شهری، پایگاه اجتماعی - اقتصادی خانواده‌ها عامل اصلی و تعیین‌کننده در بحرانهای روحی است.^۴

به هر حال گسترش شهرنشینی و به دنبال آن مشکلات خاص زندگی شهری بیش از پیش توجه به راهبردها و چاره‌جویی سودمند را برای بهینه‌سازی زندگی شهروندان ضروری ساخته است.^۵ همچنین با توجه به اینکه موضوع این مقاله «مکان‌یابی بهینه فضایی مراکز جمع‌آوری و نگهداری دختران فراری» بوده، هرنوع مکان‌یابی فضایی مستلزم شناخت صحیح از مقوله‌هایی چون برنامه‌ریزی و برنامه‌ریزی شهری است:

1. security

۲. برآبادی، محمود، «شهر در امن و امان است»، ماهنامه شهرداریها، مهر ۱۳۸۱، ص ۶۳.

۳. شکوهی، حسین، «جغرافیای اجتماعی شهرها» (اکولوژی اجتماعی شهر)، همان منبع، ص ۹۴.

4. John A. Gigg: *Human Health Problems in Urban Areas: Social Problems and City*, Oxford University 1999, pp 96-97.

۵. سعیدنیا، احمد، کتاب سبز شهرداری، جلد یازدهم، مدیریت شهری، انتشارات سازمان شهرداریها، تهران ۱۳۷۹، ص ۱۵.

۱. برنامه‌ریزی جریانی آگاهانه است که به منظور دستیابی به اهداف معین، انجام یک سلسله اقدامات و فعالیت‌های مرتبط به یکدیگر را برای آینده پیش‌بینی می‌کند.^۱
۲. برنامه‌ریزی شهری عبارت است از فعالیتهای آگاهانه جهت سامان دادن و نظم بخشیدن به شکل و فعالیتهای مجتمع‌های زیستی برای هرچه بهتر تحقق یافتن هدفهای مجتمع‌های زیستی.^۲
- به اعتقاد جی. کی. هیراسکار، اهداف اصلی برنامه‌ریزی شهری را می‌توان در حفظ سه مفهوم کلیدی سلامت، آسایش و زیبایی خلاصه کرد.^۳
- کارکرد اصلی برنامه‌ریزی شهری تدارک زیست محیطی خوب یا بهتر است، یعنی محیط زیست کالبدی که کیفیت خوب آن برای ارتقای زندگی مدنی و سالم ضروری است.^۴

۱. تبیین مسئله

همزمان با رشد شتابان و گسترده کالبدی شهرها که خود بازتابی از رشد جمعیت شهری و مهاجرت‌های گوناگون به شهرها و به ویژه کلان‌شهرهاست و همچنین تحت تأثیر عوامل داخلی و خارجی متنوع و گوناگون بر بافت فرهنگی - اجتماعی خانواده و اجتماعات شهری و تغییر در نگرش‌ها، باورها، ارزشها و هنجارهای حاکم بر محیط‌های زندگی شهروندان اعم از محیط‌های خصوصی (کانون خانواده) و محیط‌های اجتماعی، شاهد تغییرات شدید و تحولات عمیق در بستر و کانونهای زیستی یعنی همان خانواده هستیم.

یکی از پدیده‌های اجتماعی که عموماً آن را نوعی آسیب اجتماعی نیز قلمداد می‌کنند، فرار دختران از محیط خانواده و پناه بردن به محیط‌های اجتماعی بیرون از خانه به ویژه سطح شهرها و بالاخص کلان‌شهرهاست. نکته اولی که در این خصوص مطرح می‌شود ریشه‌یابی و ژرف‌نگری در زمینه بررسی علل و انگیزه‌های فرار دختران از خانواده و آثار و پیامدهای اجتماعی آن است که موضوع این مقاله نیست و نکته مهم دیگری که باید بدان توجه شود، این است که آیا به دختران فراری باید به چشم یک مجرم نگاه کرد یا باید آنها را افرادی مشکل‌دار

۱. مرکز مطالعات برنامه‌ریزی، «آینده درآینه امروز»، ماهنامه شهرداریها، سال اول، شماره ۷، آذر ۱۳۷۸، ص ۴۶.

2. Lyuch K., *A Theory of Good City*, Cambridge Ma Mit Press, 1981.

۳. جی. کی. هیراسکار، درآمدی بر مبانی برنامه‌ریزی شهری، ترجمه محمد سلیمانی و احمدرضا یکانی‌فرد،

انتشارات مرکز فرهنگی جهاد دانشگاهی تربیت معلم، ۱۳۷۶، ص ۱۵-۱۶.

۴. نجاتی حسینی، محمود، برنامه‌ریزی و مدیریت شهری مسائل نظری و چالش‌های تجربی، انتشارات سازمان شهرداریها، ۱۳۸۱، ص ۱۹.

تلقی کرد که نیازمند حمایت، شناخت و درک لازم هستند، زیرا در جوامع مختلف، معیار شناخت جرم و بزهکاری به طرز تفکر، فرهنگ و پیشرفت و عقب ماندگی آن جامعه بستگی دارد.^۱ بنابراین با توجه به اینکه شهر، محیطی است زنده، پویا و انسان محور و برای داشتن شهری سالم به برنامه ریزی درازمدت نیاز است^۲ و در جهت کاهش آسیب های اجتماعی و کاهش تبعات منفی ناشی از فرار دختران از خانواده لزوم توجه به ایجاد مراکزی جهت جمع آوری و نگهداری موقت و گاه دائمی تر این گروه اجتماعی احساس می شود، بحث مکان یابی فضایی این مراکز اهمیت بسیاری در کارایی بیشتر و بهره وری مطلوب تر این مراکز دارد؛ موضوعی که در این مقاله به آن می پردازیم.

۲. اصول مکان یابی بهینه فضایی مراکز

می دانیم که استقرار هر عنصر شهری در موقعیت فضایی - کالبدی خاصی از سطح شهر تابع اصول، قواعد و سازوکارهای خاصی است که در صورت رعایت آن اصول، موفقیت و کارایی عملکردی آن عنصر در همان مکان مشخص بیشتر خواهد بود و در غیر این صورت چه مشکلات بسیاری بروز می کند. همچنین استقرار بسیاری از عناصر شهری و عمدتاً ارتفاعی، بیشتر تابع سازوکارهای اقتصادی و رقابت آزاد است و عناصر شهری عمومی و غیرانتفاعی (مانند همین مراکز) را نمی توان یکسره به سازوکارهای اقتصادی بازار واگذار کرد بلکه لازم است برای جبران ناکارآمدی های بازار به تصمیم ها و سیاست های مبتنی بر منافع عموم نیز تمسک جست. اما رعایت اصول و مبانی مکان گزینی و استقرار این واحدهای خدمات عمومی و شهری با هدف حداکثر کردن کارایی و اثربخشی آنها و نیز برنامه ریزی و طراحی این واحدها چندان در شهرهای ایران مرسوم نیست. این خلأ و غفلت به ویژه در شرایط رشد شهرنشینی، به هزینه های بیشتری برای نهادها و سازمانهای مربوط و مشکلات و معضلات فراوان برای مراجعان و در نهایت نقص خدمات رسانی منجر می شود.

۱. مافی، عزت الله، «جغرافیای تطبیقی پاتولوژی شهری»، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۵۲ و ۵۳، ۱۳۷۸، ص ۱۳۳.

۲. میراشد، خاتون، در شهر سالم در گرو مشارکت مردمی، ماهنامه شهرداریها، سال چهارم، شماره ۴۱، ص ۱۱۵.

با توجه به اینکه پدیده و تب فرار از خانه در سطح کلان‌شهرهای کشور به ویژه کلان‌شهرهایی چون تهران، مشهد، اصفهان و... (و البته در سطحی محدودتر در شهرهای متوسط و کوچک) رو به افزایش است و تعداد و تنوع دختران از حیث پایگاه اجتماعی - اقتصادی و سنی متفاوت است، ایجاد و گسترش این مراکز امری است که باید مسئولان، صاحب‌نظران و کارشناسان مراکز مددکاری اجتماعی، سازمان بهزیستی، شهرداریها و... به آن توجه کنند. اما سؤال مهم این است که این واحدها با چه کیفیتی، به چه تعداد و در چه مناطقی از کلان‌شهرها و شهرهای میانی و کوچک باید احداث شوند؟ برای پاسخ به این پوشش لازم است مطالعه دقیقی در خصوص شاخص‌ها و معیارهای مکان‌یابی فضایی این واحدها انجام شود. لذا برای وارد شدن به این بحث ابتدا به رابطه مکان‌یابی فضایی با ساختار شهر (بافت و مورفولوژی) اشاره می‌شود و ضمن بررسی مفهوم مکان‌یابی به ارائه عوامل مؤثر در مکان‌گزینی مراکز جمع‌آوری و نگهداری دختران فراری می‌پردازیم.

۳. ویژگیهای شهری مؤثر بر مکان‌یابی بهینه فضایی مراکز

هر نقطه شهری دارای شرایط و مشخصات ویژه‌ای است که فرایند مکان‌یابی و نتایج حاصل از آن را تحت تأثیر قرار می‌دهند و الگوی استقرار خاصی ایجاد می‌کنند که عبارتند از:

۱. اندازه شهر (مساحت فیزیکی و کالبدی شهر)
۲. میزان فشردگی و تراکم بافت شهری (بافت‌های بسیار متراکم، متراکم، تراکم متوسط و کم تراکم)
۳. فرم و ساختار کالبدی شهر و شبکه معابر آن (شکل شهر و نحوه توزیع فضایی خطوط ارتباطی و...)
۴. ساختار سنی - جنسی جمعیت شهر به عنوان عامل تعیین‌کننده کمیت و کیفیت تقاضای خدمات

۴. نظریه‌های «مکان‌یابی» و مفهوم آن

منظور از نظریه‌های «مکان‌یابی» مجموعه‌ای از اصول است که با توسل به آن امکان بهینه‌سازی فعالیتهای خدماتی یا صنعتی (نقطه منطبق بر حداکثر سود یا کمترین هزینه) تبیین می‌شود.

ریشه و سرچشمه نظریه‌های مکان‌یابی به قرن نوزدهم در کشور آلمان باز می‌گردد و نخستین نظریه مکان‌یابی صنعتی در سال ۱۸۷۸ در این کشور ارائه شده است. اصل حاکم بر این گونه نظریه‌ها تعیین مکانی بهینه بر مبنای حداقل هزینه - فاصله و زمان سفر است^۱. بنابراین در فرایند مکان‌یابی فوق لازم است عوامل مختلف مؤثر بر این امر از جمله فرم شهر، تقسیمات درونی آن، اندازه و ساختار جمعیت، چگونگی پراکندگی جمعیت در سطح شهر و نظام دسترسی‌ها مورد توجه قرار گیرد. به طور کلی تعداد، اندازه و موقعیت فضایی مراکز فوق در سطح شهر تابعی است از نیاز استفاده‌کنندگان و نحوه ارائه خدمات.

۵. عوامل مکان‌یابی بهینه فضایی مراکز

روش مکان‌یابی مراکز جمع‌آوری و نگهداری دختران فراری مبتنی بر تحلیلهای اجتماعی - اقتصادی و فرهنگی است. به عبارت دیگر باید بر مبنای یک تحلیل دقیق و همه‌جانبه بر اساس دیدگاههای مطرح‌شده (اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی)، ویژگیهای مناطق بر حسب همگن بودن یا ناهمگنی تعریف و سپس بر مبنای ویژگیهای یادشده از طریق طی کردن مراحل زیر اقدام به مکان‌یابی شود:

- اولین مرحله در انجام تحلیل، جمع‌آوری اطلاعات درباره یک گروه تعریف‌شده جغرافیایی یا آماری است.
- مرحله دوم شامل تحلیل اطلاعات برای شناسایی شرایط موجود در سطح محله، مناطق و شهر است.
- مرحله سوم شامل تعیین تأثیرات احتمالی عوامل جدید یا اصلاح عوامل تاثیرگذار فعلی (موجود) است.
- ارائه راهبردهای اجرایی برای شناخت بهترین فضاهای شهری از حیث شاخصها و عواملی مؤثر برای احداث و گسترش مراکز فوق است. بنابراین با طی مراحل فوق در نهایت نتایج و پیشنهادها بر اساس یافته‌های تحقیقاتی به دست می‌آید.

۱. یکانی فرد، احمدرضا، «اصول مکان‌یابی مراکز درمانی»، ماهنامه شهرداریها، سال سوم، شماره ۳۳، ص ۱۶.

۶. شاخص‌ها، عوامل و معیارهای مؤثر در مکان‌یابی بهینه فضایی مراکز مهمترین

عوامل مؤثر در مکان‌گزینی مراکز یادشده عبارتند از:

● اصل دسترسی: معیار مهم در مکان‌یابی این مراکز آسانی دسترسی است، اما ضوابط تحقق این معیار در سطوح گوناگون متفاوت است. اگر این مراکز در کنار واحدهای همسایگی و محله استقرار یابند، شعاع متوسط دسترسی کاهش می‌یابد و معیار آسانی تحقق می‌یابد. همچنین شرایط دسترسی به شبکه حمل و نقل یعنی وضعیت موجود و آنچه پیش‌بینی می‌شود ممکن است در ارتباط قسمت‌های مسکونی یا دسترسی اتومبیل‌ها به مرکز تأثیر گذارد. در نواحی وسیع شهری مثل کلان‌شهرهای تهران، مشهد و... باید امکان دستیابی به محل از طریق وسایل حمل و نقل عمومی فراهم شود.

● اصل فاصله: بررسی عامل فاصله در مکان‌یابی مراکز بر مبنای حوزه نفوذ و آستانه جمعیتی است (حوزه نفوذ تعیین‌کننده فاصله‌ای است که فرد حاضر است آن را طی کند تا به خدمات مورد نیاز دست یابد و آستانه به عنوان حداقل سطح تقاضای لازم برای تدارک و ارائه خدمتی خاص تعریف می‌شود).

● همجواری: اصل همجواری بر مبنای دو نوع کاربری مناسب و کاربری نامناسب اراضی شهری تعریف و تشریح می‌شود. در این زمینه باید به نکات زیر توجه کرد:

– حتی‌المقدور از احداث این مراکز در مجاورت فضاهای بدون دفاع شهری پرهیز شود زیرا امکان بروز نابهنجاری را در این مکانها افزایش می‌دهد. (فضاهای بدون دفاع و غیرقابل دفاع، اماکن و فضاهایی هستند که به کسی تعلق ندارند و کسی از آنها نگهداری نمی‌کند. این گونه فضاها از دیدها محفوظ هستند و به همین خاطر فضاهای دنج و مطمئنی برای فعالیت‌های غیرمجاز و نابهنجار محسوب می‌شوند. این فضاها در حقیقت حاصل زمینه‌ها و عواملی در سه سطح کلان ساختار اجتماعی - اقتصادی، سطح میانه یعنی ساختار نهادی و سطح خرد یعنی ساختار فیزیکی هستند^۱).

– وجود برخی کاربریهای نامناسب در مجاورت و همجواری این مراکز، سبب کاهش کارایی این

۱. پودراتچی، مصطفی، «فضاهای بدون دفاع»، ماهنامه شهرداریها، مهرماه ۱۳۸۱، ص ۹۲.

مراکز می‌شود، زیرا انگیزه فرد را برای مراجعه به آنجا کاهش می‌دهد مثلاً کاربری نیروی نظامی و انتظامی، کاربریهای صنعتی، مراکز دفن زباله، موقعیت نامناسب محله‌ای (محله‌های بدنام و...) ● اصل آسایش و رفاه عمومی: یکی دیگر از معیارهای مکان‌یابی این فضاها، حفظ آسایش شهروندان است. به عبارت دیگر عملکرد این مراکز نباید سبب اختلال در آسایش شهروندان شود.

● اصل زیادگی یا امکان توسعه فیزیکی: انتخاب زمین جهت احداث این مراکز باید به گونه‌ای باشد که امکان توسعه و گسترش این مراکز را در آینده (افق ۲۰ یا ۳۰ ساله) فراهم کند. به عبارت دیگر امکان پیش‌بینی فضای ذخیره برای گسترش آتی این مراکز مقدور باشد.

● معیار جمعیتی: این شاخص یکی از شاخص‌های بسیار مهم در خصوص احداث یا گسترش مراکز فوق است. تعداد و میزان ظرفیت این مراکز تابعی است از تعداد جمعیت، نحوه ترکیب سنی در سطح شهر، میزان رشد جمعیت شهری، تعداد مهاجران و مهمتر از آن نحوه توزیع و پخش جمعیت در سطح شهر

● نظام سلسله مراتب عملکرد مراکز به ویژه از دیدگاه توزیع و پخش فضایی در سطح شهر: در برنامه‌ریزی برای احداث این مراکز رعایت سلسله‌مراتب ضروری است در غیر این صورت، استفاده بهینه‌ای از ظرفیت این مراکز نخواهد شد. نکته مهم دیگر چگونگی ارتباط این مراکز با یکدیگر است به گونه‌ای که مراکز بزرگتر باید از هر حیث (خدماتی، تخصصی، آموزشی و...) مرکز کوچکتر را پوشش دهند.

● استانداردهای جهانی یا حداقل استفاده از تجارب سایر کشورها در خصوص نحوه احداث و گسترش این مکانها به ویژه از دیدگاه مکان‌گزینی: اگرچه ممکن است به دلیل تفاوت‌های ساختاری در مسائل اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی سایر کشورها با کشورمان، دقیقاً مراکزی تحت عنوان یادشده در بقیه کشورها نباشد، در بسیاری از کشورها مراکز اقامتی و حمایتی از خیابان‌نشین‌ها و افراد خیابانی (با ترکیب سنی و جنسی مختلف) وجود دارد که معیارها و عواملی مکان‌گزینی آن مراکز می‌تواند کمک شایانی به درک بهتر موضوع مکان‌گزینی این مراکز در شهرهای کشورمان باشد.

● اصل برآورد هزینه: احداث مکان‌گزینی این مراکز باید به گونه‌ای باشد که حداقل هزینه را برای سازمانها و نهادهای مربوط ایجاد کند، هزینه‌هایی چون هزینه تملک یا خریداری زمین و احداث ساختمان، هزینه تاسیسات و تجهیزات مرکز، هزینه کارکنان و...

● معماری و طراحی: در این زمینه توجه به عواملی چون قابلیت انعطاف‌پذیری، قابلیت انطباق با نیازهای آتی (طرح این مراکز باید قابلیت توسعه، کوچک شدن، تجمع یا تجزیه بخشها را داشته باشد و قسمتهای دارای نیازهای ویژه حتی‌المقدور بیش از نیازهای برنامه پیش‌بینی شوند)، فشردگی طرح و نقشه، دسترسی‌های داخلی استفاده از نور و فضای سبز طبیعی، ملاحظات سازه‌ای، معیارهای اقتصادی طراحی مرکز، تأسیسات مکانیکی، برقی، الکترونیکی و... و به ویژه نوع و سبک معماری متناسب با بافت و مورفولوژی شهری به ویژه در سطح محله‌ای و منطقه شهری ضروری است.

● مسائل ایمنی و امنیتی: مکان انتخابی جهت احداث و گسترش این مراکز باید به نحوی باشد که حداکثر امنیت فردی و اجتماعی را برای فرد مراجعه‌کننده و شهروندان ایجاد کند. در این خصوص نکات زیر اهمیت می‌یابند:

– تأمین امنیت درگرو قابلیت نظارت فضای مراکز و نبودن یا محدودبودن فضاهای گم، دنج و غیرقابل دفاع است.

– مکان‌گزینی این مراکز باید به گونه‌ای باشد که حداقل امکان برخورد دختران فراری را در طول مسیر با افراد و اشخاص بیگانه و عموماً فرصت‌طلب فراهم کند.

– نظارت و پشتیبانی نیروهای امنیتی و انتظامی شهر البته به صورت غیرمستقیم نقش مؤثری در افزایش امنیت و ایمنی این مراکز دارد.

● اصل جامعیت: منظور از اصل جامعیت این است که تمامی امکانات مورد نیاز مراجعان در این مراکز مهیا باشد^۱.

● عناصر سازمان فضایی مراکز: توجه به عناصری چون عناصر پشتیبانی‌کننده، تفریحی، و آسایشی و آرامش‌بخش، عناصر خدماتی، ارتباطی، تأسیساتی و... ضروری است.

● محیط فیزیکی مناسب: شرایط مناسب محیطی به ارضای نیازها کمک می‌کند و شرایط نامناسب مانع از رضایت افراد می‌شود. برای ارضای بسیاری از نیازها لازم است که فضاها

۱. سعیدنیا، احمد، کتاب سبز شهرداری، جلد هشتم، تأسیسات خدمات شهری، انتشارات سازمان شهرداریها، ۱۳۷۸، ص ۳۰.

ویژگیهای خاصی باشند به عبارتی فضای مناسب و مطلوب برای به فعل رساندن عمل ناهنجار فرد کجرو با توجه به تجارب، نوع آسیب، نوع فضا و... انتخاب می‌شوند.

● عوامل و موانع طول مسیر: این نکته اهمیت بسیار دارد که مسیر دستیابی به مراکز مذکور باید به گونه‌ای باشد که ضمن ایجاد امنیت خاطر در فرد مراجعه کننده، در ارائه و تصمیم‌گیری او اختلالی ایجاد نکند. به عنوان مثال برخی موانع مصنوعی مانند بزرگراه‌ها و موانع طبیعی مانند رودخانه‌ها، موانع واقعی و روانی به وجود می‌آورند که مراجعه کننده ممکن است حاضر به عبور از آنها نشود.

● هماهنگی و اهتمام سازمانها و نهادهای ذیربط در امر ساماندهی دختران فراری: در بسیاری موارد موازی‌کاری یا تداخل امور سازمانها و نهادهای خدماتی شهری یا مانع‌تراشی یک سازمان شهری مشکل عمده‌ای در جهت دستیابی به اهداف یک پروژه مثلاً احداث مرکز جمع‌آوری و نگهداری دختران فراری ایجاد می‌کند. به عنوان مثال ممکن است فضای مناسبی با توجه به عوامل و شاخص‌های بیان شده برای استقرار و احداث یک مرکز مددکاری اجتماعی مثل مراکز یادشده در سطح شهر وجود داشته باشد اما عدم همکاری برخی سازمانها در زمینه واگذاری و تملک زمین شهری یا خدمات زیربنایی مانع از تحقق اهداف پروژه شود. در این زمینه نقش سازمانهایی چون شهرداری، مسکن و شهرسازی، استانداری و... بسیار مؤثر است و بهتر است رایزنی‌های اولیه قبل از مکان‌یابی در این خصوص انجام شود.

● روانشناسی اجتماعی در مکان‌یابی: دانش روانشناسی به دلیل ماهیت کاربردی در بررسی علل و انگیزه‌های رفتارهای اجتماعی و فردی شهروندان می‌تواند کمک شایانی به انتخاب بهترین فضای شهری جهت احداث و استقرار این مراکز کند: به عنوان مثال بررسی تأثیر روانی نابالوها و علائم اطلاعاتی مراکز که باید در سطح شهر، ورودی‌ها و خروجی‌های شهر، پارکها و فضاهای سبز، مکان‌های تجاری و... نصب شوند یا بررسی تأثیر رنگ‌آمیزی فیزیکی مراکز (دیوارها، ساختمانها و...).

● شناخت و بررسی شبکه‌های مخفی و مافیایی بزهکارهای اجتماعی سطح شهر: شناسایی این گروه‌ها و شبکه‌های غیررسمی زیرزمینی و مخفی و بررسی حوزه نفوذ آنها و نوع فعالیت‌های آنها در انتخاب مکان این مراکز تأثیرگذار است. به عنوان مثال بهتر است از احداث این مراکز در مناطقی از شهر که فعالیت این گروه‌های ناهنجار شدیدتر است (مثل مناطق حاشیه‌نشین) جلوگیری شود و انتخاب مسیرهای منتهی به این مراکز به گونه‌ای باشد که دختران فراری در کمترین زمان و با حداقل برخورد با این افراد به این مراکز مراجعه کنند.

- استقرار خدمات درمانی، مشاوره‌ای، حمایتی و... در مجاورت این مراکز: در موارد بسیاری مشاهده شده است که دختران فراری به شدت مورد شکنجه و آزار واقع شده‌اند که نیاز به خدمات درمانی و بهداشتی دارند و بسیاری از آنها به دلیل افسردگی، آشوب روانی و نگرانی‌های شدید نیاز به خدمات مشاوره‌ای دارند و برخی نیز حمایت‌هایی چون حمایت عاطفی، شغلی و... را نیاز دارند.
- نظرسنجی از شهروندان، مسئولان و نقش مشارکتهای مردمی (مثل NGOها): این امر می‌تواند از طریق مطالعات میدانی و بر مبنای روشهای مطالعاتی آن مثل تهیه و تکمیل پرسشنامه‌ها، انجام مصاحبه‌ها، برگزاری همایش‌ها و نشست‌ها، فراخوان پژوهشی و... انجام شود.

۷. تجزیه و تحلیل‌های مبتنی بر مکان‌یابی بهینه فضایی مراکز

۷-۱. جمعیتی و اجتماعی

در این مرحله تعداد ساکنان، تراکم جمعیت، ترکیب سنی و جنسی و مشخصات اجتماعی و فرهنگی منطقه یا مناطقی که قرار است برای احداث مراکز یادشده در آنها برنامه‌ریزی شود مورد بررسی قرار می‌گیرد. این بررسی می‌تواند در مکان‌یابی و برنامه‌ریزی این مراکز تأثیر بسزایی بگذارد.

۷-۲. کاربریهای پیرامون مراکز

کاربریهای سازگار و همسو با نحوه عملکرد این مراکز مثل کاربریهای فضای سبز به ویژه پارکها، مراکز تفریحی و مراکز فرهنگی، عملکرد این مراکز را تقویت می‌کند و کاربریهای دیگری چون کاربریهای انتظامی، صنعتی و کارگاهی، محلهای نامناسب اقلیمی (دفن زباله و...) موجب تضعیف عملکرد این مراکز می‌شود^۱.

۷-۳. بررسی شبکه‌ها و وسائط نقلیه عمومی، جمعی، خصوصی و نیمه خصوصی
در مکان‌یابی این مراکز باید به این نکته توجه کرد که بالاترین ضریب دسترسی را با کمترین حجم ترافیک درون‌شهری داشته باشد.

۷-۴. تجهیزات و تأسیسات زیربنایی مراکز

محل احداث این مراکز باید از آب شرب بهداشتی، برق، گاز، سیستم انتقال فاضلاب و همچنین امکانات مخابراتی برخوردار باشد و ظرفیت این تأسیسات نیز متناسب با نیازهای منطقه نفوذ آن باشد.

۱. سعیدینیا، احمد، فضاهای فرهنگی و ورزشی و تفریحی، انتشارات سازمان شهرداریهای کشور، ۱۳۷۹، ص ۵۹.

۵-۷. تأکید بر تحلیل منطقه‌ای مراکز

به عنوان مثال در تجزیه و تحلیل محوطه زمین باید موقعیت آن را نسبت به مناطق و کاربریهای موجود در نظر گرفت و هرگونه عامل جغرافیایی محدودکننده و راههای اصلی منتهی به آن را بررسی کرد. چنانچه در اطراف آن مراکزی در دست احداث باشند، باید بررسی شوند. در تجزیه و تحلیل محوطه نیز، باید خیابانها و دسترسی‌های موجود پیرامون محوطه را بررسی کرد. همچنین ورودی‌ها و خروجی‌های این مراکز باید به نحوی باشند که نشان دهد آیا موقعیت آن برای دسترسی ساکنین منطقه شهری مناسب است یا خیر.

۸. اصول مدیریتی مراکز در ارتباط با مکان‌یابی فضایی

- اصل هماهنگی: هماهنگی با سایر مراکز سطح شهر در رده‌های مختلف، هماهنگی با سایر سازمانها و نهادهای مربوط هماهنگی با سیستم‌های محله‌ای NGOها.
- اصل حمایت از حقوق بهره‌برداران و مراجعان: مدیریت باید از طرفی مراجعه‌کننده را از حقوق خود آگاه و از سوی دیگر از حقوق وی حمایت کند.
- اصل نظارت عمومی: مدیریت مراکز باید نظارت و مشارکت عمومی را تشویق کند تا موانع احتمالی را مرتفع سازد یعنی تسهیلاتی را فراهم کند که به انتقادات، پیشنهادات، مشکلات و شکایت‌های مراجعان رسیدگی شود و از آنها برای اصلاح و بهبود امور استفاده گردد.
- اصل اطلاع‌رسانی مؤثر: این مراکز به ویژه در کلان‌شهرهایی چون تهران نیازمند سیستم اطلاع‌رسانی کارا و توانمند هستند.

۹. نتایج

- ۹-۱. افزایش کارایی، بهره‌وری و راندمان مراکز جمع‌آوری و نگهداری دختران فراری:
 - بهره‌وری سرمایه‌گذاری زیربنایی (تاسیسات، تجهیزات، ساختمان و...) از طریق حداقل سرمایه‌گذاری و هزینه و حداکثر بهره‌وری،
 - امکان سرویس‌دهی و خدمات‌رسانی مطلوب‌تر و کارآمدتر به مراجعان

- تناسب و تطابق با سایر عناصر و اجزای شهری (تناسب با سایر کاربریهای شهری و هماهنگی و انسجام بیشتر با بافت و مورفولوژی شهری) و
 - برقراری ارتباط مؤثرتر، صمیمی‌تر و ایجاد چشم‌انداز خوشایندتر در نزد شهروندان و به ویژه دختران فراری.
- ۲-۹. افزایش ضریب دسترسی و کاهش زمان دستیابی به این مراکز از طریق کاهش فاصله، ایجاد حوزه نفوذ و پوشش مناسب و... که نتایج زیر را به همراه دارد:
- کاهش امکان برخوردهای تصادفی و غیرمنتظره دختران فراری با افراد فرصت‌طلب و سودجو یا باندهای بزهکاریهای اجتماعی و در نتیجه سلامت بیشتر شهروندان،
 - کاهش آسیب‌های روانی و حتی جسمی دختران فراری از طریق مراجعه به نزدیکترین مراکز (بسیاری از دختران فراری بیماران اورژانسی چه به لحاظ روانی و چه از نظر بیماریهای بدنی هستند زیرا بسیاری از آنها مورد ضرب و شتم قرار گرفته‌اند یا دچار افسردگی، پرخاشگری و... هستند) و کاهش تبعات منفی ناشی از اتلاف زمان دستیابی به این خدمات و
 - افزایش امنیت خاطر و آسودگی روانی و روحی دختران فراری چون حداقل مکانی را جهت استقرار موقت خویش می‌شناسند و از ترس و دلهره ناشی از خیابانگردی، شب‌بیداری و آوارگی به شدت کاسته می‌شود (آنها حداقل می‌توانند به عنوان پناهگاهی موقتی به آن مراکز مراجعه کنند).
- ۳-۹. افزایش موفقیت و اثربخشی مناسب در بازگرداندن دختران فراری به کانون گرم خانواده و محیط اجتماعی:
- ایجاد امنیت خاطر و آسایش فکری - روانی در والدین این گروه،
 - زمینه‌سازی و بسترسازی مناسب برای بروز خلاقیت‌ها و استعدادها و توانمندیهای دختران فراری پس از بازگشت مجدد به خانه و جامعه و استفاده مطلوب جامعه از این پتانسیلها،
 - تجدیدنظر و تغییر در شیوه رفتاری والدین و دختران فراری در تقابل و تعامل زیستی با یکدیگر و شناخت بهتر و مطلوب‌تر خصوصیات روانی - شخصیتی جمع، تشکیل خانواده و درک بهتر دختران فراری از وضعیت اجتماعی بیرون از خانواده،

- ۹-۴. کمک به افزایش آسایش و رفاه عمومی شهروندان و جامعه،
- ۹-۵. کمک به کاهش تعداد دختران فراری و مصونیت ناشی از کاهش آماری و نوع فرار از خانواده به شکل فردی و اجتماعی و
- ۹-۶. افزایش کارایی، هماهنگی و انسجام بخشی بین سازمانی و بین‌نهادی (هماهنگی بیشتر سازمانها و نهادهای ذریبط در امور مربوط به پدیده دختران فراری مثل سازمان بهزیستی، نهادها و مراکز مددکاری اجتماعی، شهرداریها، نیروهای امنیتی و انتظامی، دادگستری و...)

کلام آخر

دانش برنامه‌ریزی شهری با تأکید بر سه اصل سلامت، آسایش و زیبایی درصدد آن است که مجتمع‌های زیستی شهری را به مکانی مطلوب و چشم‌اندازی دلنشین تبدیل کند. بنابراین در جهت کاهش آسیب‌های اجتماعی ناشی از پدیده اجتماعی فرار دختران از محیط خانواده راهکارها و راهبردهای بسیاری توسط متخصصان مسائل اجتماعی، مددکاری، بهزیستی، بهداشت محیط و کارشناسان شهری ارائه شده که یکی از این راهبردها احداث و استقرار واحدها و مراکز اقامتی (جمع‌آوری و نگهداری) این قشر از جامعه است. با توجه به اینکه نحوه پراکندگی، توزیع و به‌ویژه مکان‌گزینی صحیح این واحدها نقش بسزایی در میزان اثربخشی و کارایی این مراکز دارد، در این مقاله راهبردهایی در خصوص شناسایی عوامل و معیارهای مکان‌گزینی بهینه فضایی این مراکز ارائه شد. امید است به‌کارگیری این اصول که عموماً مبتنی بر مدلها و الگوهای رایج فضایی در برنامه‌ریزی شهری و سیستم مدیریتی آن و بر مبنای شناخت ویژگیهای اجتماعی - فرهنگی کانونهای شهری است، بتواند در بهره‌وری و راندمان عملکردی پیامدهای مثبت ناشی از استقرار مناسب این مراکز در سطح شهرها و به خصوص کلان‌شهرها، در زمینه کاهش تبعات منفی و آسیب‌های اجتماعی ناشی از پدیده فوق هم برای دختران فراری و هم شهروندان مثرثمر واقع شود.